

LES TRADUCCIONS DE JAUME BALMES AL CATALÀ¹

CARLES BIOSCA

Universitat Autònoma de Barcelona

The translations of Jaume Balmes into Catalan

Jaume Balmes va escriure gairebé tota la seva obra en llengua castellana. Ben aviat, però, alguns dels seus textos originaren versions en català. Des de mitjan segle XIX fins avui, els nombrosos canvis socials i culturals han fet variar els criteris que guiaven aquestes traduccions. Partint de les primeres obres catequètiques fins a arribar a les edicions més recents dels seus escrits filosòfics, passant pels textos que amb fins ideològics es traduïren durant el franquisme, l'autor ofereix una visió general de les versions catalanes del filòsof vigatà.

Paraules clau: Traducció, Jaume Balmes.

Jaume Balmes wrote nearly all his work in Spanish. Soon, however, some of his texts were produced in Catalan versions. From the mid-19th century until today, the many social and cultural changes have caused variations in the criteria that guided these translations. Starting from the first catechetical works until the most recent editions of his philosophical writings, including texts that with ideological ends were translated during the times of Franco, the author provides a general view of the Catalan versions of the philosopher from Vic.

Keywords: Translation, Jaume Balmes.

Balmes i la llengua

Jaume Balmes es formà entre 1817 i 1835 primer al Seminari de Vic i posteriorment a la Universitat de Cervera, en unes circumstàncies en què la llengua castellana havia substituït la catalana en la majoria d'usos formals. No és estrany, doncs, que tota la seva extensa obra filosòfica, apologètica i periodística —amb una sola excepció— fos escrita en castellà. En conseqüència, l'accés del públic català a l'obra balmesiana s'ha fet a través del castellà o bé per mitjà de les diverses traduccions al català, que analitzarem a continuació.

Balmes va escriure una sola obra en llengua catalana. Es tracta d'un opuscle, publicat l'any 1842, amb el qual pretenia explicar en un llenguatge entenedor el dogma de la infal·libilitat papal. Aquest llibret de 32 pàgines, imprès per Josep Tauló, que duia per títol *Conversa d'un pagès de la montanya sobre lo Papa*, consta d'una sèrie de preguntes i respostes sobre la institució pontifícia. Llevat

1. Aquest article s'inscriu en el Grup d'Estudi de la Traducció Catalana Contemporània (GETCC) (2009, SGR 1294), reconegut i finançat per l'Agència de Gestió i Ajuts Universitaris de la Generalitat de Catalunya, i en el projecte «La traducció en el sistema literari catalán; exilio, género e ideología (1939-2000)», amb el número de referència FFI2010-19851-C02-01, finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación.

d'aquesta obra menor, Balmes no publicà en català cap més text. Fins i tot entre la documentació que deixà inèdita, l'ús del castellà hi és absolut, fora d'unes quantes cartes en francès i de quatre textos que redactà en català, tres dels quals són testaments i el quart és un breu poema, datat del 1845, que Ignasi Casanovas donà a conèixer l'any 1910 en l'edició de les *Relíquias Literarias*.² Aquest poema, intitulat «A D. Valentí Llorer», constitueix una defensa, tan vibrant com paradoxal, de la llengua catalana enfront de la imposició del castellà. Les coincidències amb «La pàtria» d'Aribau, tal com ha assenyalat Àlvar Maduella, són, si més no, curioses.³

Malgrat l'ús gairebé exclusiu del castellà, Balmes tenia un bon coneixement del català, del llatí i del francès i arribà a traduir entre aquestes llengües, per raons ben diferents. L'any 1840 Balmes rebé l'encàrrec de traduir del francès al castellà les *Máximas de San Francisco de Sales distribuídas para todos los días del año*, que s'editaren per primer cop aquell any a la impremta Valls, de Vic. Sabem també que havia traduït diversos textos curts de poetes llatins, gairebé tots al castellà, versions que el pare Casanovas reproduïx a les *Obras Completas* que compilà. Entre aquests exercicis poètics hi ha un poemeta llatí en versió catalana. Es tracta d'un himne de quatre estrofes, titulat «Jesu corona virginum», que aparegué signat per Balmes a l'antologia que sota el títol *Trobadors Nous* publicà l'any 1858 Antoni de Bofarull.⁴ Més enllà d'aquestes traduccions anecdòtiques, a la dècada de 1840, l'interès de Balmes per difondre la pròpia obra el dugué a col·laborar en la traducció al francès de *El protestantismo comparado con el catolicismo*, a cura d'Albéric Blanche Raffin, i a emprendre també la traducció al llatí del *Curso de Filosofía elemental*, traducció que deixà inacabada, tal com detalla el seu biògraf Manuel Brunet.⁵

Traduccions de Balmes a altres llengües

La popularitat de Balmes féu que les seves principals obres filosòfiques o apològiques fossin versionades a altres llengües ja en vida de l'autor.⁶ Les relacions amb Blanche Raffin feren possible que l'any 1842 veiés la llum el primer volum de la traducció francesa de *El protestantismo comparado con el catolicismo*, la publicació del qual es completà dos anys més tard. El mateix tractat es traduí també a l'italià a partir del 1845. L'èxit d'aquesta obra fou considerable: només en sis anys, del 1842 al 1848, se'n feren en francès i italià onze edicions. Altres títols

2. CASANOVAS, Ignasi. *Relíquias literarias de Jaime Balmes*. Barcelona: Subirana, 1910, p. 46-47.

3. Vegeu l'estudi de MADUELLA, Àlvar. «Balmes, Aribau i les seves poesies catalanes». *Revista de Catalunya*, núm. 262 (juny 2010), p. 75-99.

4. BOFARULL, Antoni de. *Los trobadors nous. Col·lecció de poesías catalanas*. Barcelona: Llibreria Nacional y Estrangera de Salvador Manero, 1858, p. 407.

5. BRUNET, Manuel. *Biografía de Jaume Balmes y Urpiá, Pbre.* Vic: Portavella, 1910, p. 77-97.

6. Sobre la cronologia de les edicions i reedicions de Balmes, en dona una visió l'article de PLANS, Anna; VILÀ, Mireia. «Inventari de l'*Scrinium* balmesià de la biblioteca episcopal de Vic». *Ausa* [Vic], núm. 140-141 (1998), p. 105-126. Per a una informació més exhaustiva, recomanem les dades contingudes en les obres de referència de PALAU, Antoni. *Bibliografía cronológica de Balmes*. Barcelona: Fills de Jepús, 1915; i especialment PALAU, Antoni. *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona: Librería Anticuaria Palau, 1949, vol. 2, p. 28-34. Resulta especialment útil, pel que fa a les traduccions, el treball de MENDOZA, Juan de Dios. *Bibliografía balmesiana*. Barcelona: Balmes, 1961.

balmesians traduïts en vida de l'autor foren el manual *La religión demostrada al alcance de los niños*, que tingué tres edicions franceses entre el 1845 i el 1847, i l'obra més reeditada, *El criterio*, que l'any 1846 es passà a l'alemany i a l'anglès i dos anys més tard, el 1848, al francès. Les seves obres més erudites, la *Filosofía fundamental* i el *Curso de Filosofía Elemental*, es traduïren respectivament al francès i al llatí amb dos anys de diferència, el 1846 i el 1848, mentre que l'opuscle *Pío IX* tingué difusió en francès a partir del 1848.

Mort l'autor, la difusió de l'obra balmesiana s'amplià durant els anys cinquanta i seixanta del segle XIX per mitjà de les nombroses reedicions que se'n van fer —tant en versió original com en versió traduïda—, com també a través de noves versions, especialment en el cas del francès, l'italià, l'anglès, l'alemany i el llatí. Alguns dels textos balmesians tingueren àdhuc traducció polonesa, portuguesa, hongaresa o neerlandesa.

Durant aquests anys, doncs, es continuaren traduint les obres esmentades. *El protestantismo* es traduí a l'anglès, al portuguès i —parcialment— a l'alemany, *El criterio* aparegué en italià i en portuguès, la *Filosofía Fundamental* ho féu en italià, anglès, alemany i portuguès, i el *Curso de Filosofía Elemental* es versionà a l'alemany, l'italià i el portuguès, mentre que l'opuscle *Pío IX* tingué versió italiana. A banda d'això, les *Cartas a un escéptico en materia de religión* s'editaren en italià, alemany, francès, portuguès i neerlandès. L'any 1848, l'editorial parisenc Lecoffre publicava la miscel·lània balmesiana *Mélanges religieux, philosophiques et littéraires*, de la qual en sortí una versió alemanya, a més de la portuguesa.

Traduccions al català

A la península Ibèrica, però, la difusió de l'obra balmesiana es féu fonamentalment en castellà. Això no obstant, com passà amb el francès i l'italià, les traduccions al català començaren també en vida de l'autor, si bé la tria dels textos obeeix a uns criteris particulars. La primera traducció de què tenim constància és *La religión demostrada y adaptada a la capacitat dels noys*, la qual aparegué el 1844 en versió d'«un sacerdot de Tarragona», versió que Ignasi Casanovas atribuï a Ramon Capdevila, majordom de l'arquebisbe tarragoní.⁷ Se'n féu una segona edició un any més tard, el 1845.

Mort l'autor, a la segona meitat del segle XIX els textos originals de Balmes es reeditaven permanentment. Tanmateix, no tenim notícia que se'n fes cap més traducció al català en tot aquest període, en què l'ensenyament i l'ús del castellà com a llengua hegemònica de l'alta cultura s'estengueren fins al punt que el català reculà àdhuc en àmbits com el de l'ensenyament primari i el de la doctrina, en un procés de substitució que poques veus posaven en dubte. En aquestes condicions, les possibilitats de comptar amb un públic desitjós de llegir en català la traducció d'un text erudit de Balmes eren d'allò més remotes.

7. Les característiques de l'edició fan pensar, com insinua Casanovas, en una edició sense permís de l'autor, motivada per la requesta que el llibret tenia com a promptuari catequètic. (BALMES, Jaume. *Obras completas*. Barcelona: Biblioteca Balmes, 1925.)

Just entrat el segle xx, l'any 1903, l'Editorial Barcelonesa reedita el promptuari *La religió demostrada a l'alcans dels noys* en una versió que devem a Joan Sust i Gelpí. Un any després, el 1904, i per a la mateixa editorial, mossèn Sust tradueix per primer cop un text balmesià de més volada, les *Cartas a un escéptich en matèria de religió*.

Sis anys més tard, el 1910, s'escaigué el centenari de la naixença de Balmes, fet que propicià la iniciativa de traduir al català la seva obra més difosa. Aquell any, un dels principals artífexs de la commemoració del centenari, el canonge Jaume Collell, que aleshores dirigia el setmanari vigatà *Gazeta Montanyesa*, començà a publicar-hi fragments traduïts d'*El criteri*. Un any més tard, el 1911, la impremta d'Antoni Brusi tragué la traducció completa, en un volum que sufragà, entre d'altres, la Societat Barcelonesa d'Amics del País —que aleshores presidia Narcís Verdager i Callís—, com es pot llegir a l'anunci que en va fer la *Gazeta Montanyesa* l'abril del 1911.⁸ Aquesta ressenya, que es refereix a *El criteri* com «l'obra més popular de Balmes», ofereix en primícia el pròleg de Collell a la traducció. El canonge hi exalta «la plàcida quietud de la muntanya» on l'obra fou escrita, lluny de la «la febrosa excitació que en la continua lluyta d'una poblada ciutat senten los més serens y equilibrats esperits». Collell, que en aquest pròleg titlla *El criteri* de «Kempis filosófic», justifica la traducció pel desig de «popularisar-la més i més». Sobre la catalanitat de l'autor, afirma:

«A mon entendre, no deixa de tenir una íntima relació psicològica *EL CRITERI* amb el lloch ont fon escrit; perquè tot y essent un tractat de filosofia pràctica o del sentit comú, y per tant de interés y utilitat universal, porta no obstant com un resguart característich de família, y ve a ser com lo schema fidelíssim de la mentalitat catalana, la concreció didàctica del bon sentit, del seny de la nostra gent, que en ningun altre indret pot millor estudiarse com en les masies y cases payrals que han sigut sempre y son encara, a pesar de les mudançes del temps, la fibra vital y la deu inestroncable renovadora de les energies y de les virtuts de la raça. *EL CRITERI* és el més catalá y'l més personal dels llibres den Balmes.»

I acaba amb l'agraïment als diferents patrocinadors de l'edició, en una prova de la capacitat divulgadora de Collell:

«A fi de popularisar-lo més y més, se publica aquesta versió catalana, en numerosa tirada, costejada per les societats barceloneses, Econòmica d'Amichs del Pays, Foment del Treball Nacional, Ateneu Barcelonés, Cambra de Comerç y Circol de la Unió Mercantil, Institut Catalá de Sant Isidro y Lliga de defensa industrial y comercial, les quals entitats prengueren aquest acort y determinació per associarse a la celebració del Centenari, divulgant en la nostra nadiua llengua l'obra més popular y de més pràctica utilitat educadora que escrigué lo immortal publicista.»

8. COLLELL, Jaume. «El criteri en catalá». *Gazeta Montanyesa* [Vic], núm. 584 (18 maig 1911), p. 3-4.

Les notes foren traduïdes per l'estudiós i traductor Frederic Clascar, bon coneedor de l'obra balmesiana.

Malgrat la bona rebuda d'aquesta traducció, la tasca empresa per Collell i Clascar no tingué continuïtat. Passada l'efemèride, i havent-se publicat en català l'obra més accessible del filòsof, no se'n seguiren més traduccions. Com ha estudiat a fons Xavier Serra Labrado, l'afany per editar en català obres filosòfiques traduïdes encara no es consolidaria fins ben entrat el segle xx.⁹ Així, a la dècada de 1920, factors com l'aparició de la Fundació Bernat Metge —que incorporava al català els principals filòsofs grecollatins— o la bona acollida que reberen les versions publicades a Barcino de filòsofs nostrats com Joan Lluís Vives o Ramon Turró desbrossaren el camí. És amb aquests antecedents que la Col·lecció Popular Barcino oferí l'any 1930 als lectors el recull d'articles titulat *La civilització*, en traducció del filòsof i lingüista Josep Maria Capdevila. Al pròleg, Capdevila subratlla l'actualitat de les anàlisis de Balmes:

«Us meravellarà, durant la lectura d'aquestes pàgines, no solament la profunditat del geni de Balmes, sinó també la previsió de problemes que ens semblen nascuts ahir i que Balmes ja fa temps que preveia clarament, i ara ens serveix de guia per a comprendre'ls bé i per a provar de resoldre'ls amb èxit.»

Com a justificació de la tria de l'obra, el traductor cita Casanovas:

«El P. Ignasi Casanoves, parlant, en un dels seus discursos, de l'actualitat de Balmes, recomanava d'utilitzar un mètode de difusió balmesiana que els alemanys practicaven feia temps: seleccionar en petits opuscles els treballs balmesians de més eficàcia i oportunitat. Estem segurs de l'eficàcia i de l'oportunitat dels que, sobre el tema de la civilització, oferim ara en aquest volumet als lectors catalans.»

La civilització es reedità l'any 1934, però dos anys més tard l'ensulsiada de la república frenava en sec la normalització del català com a llengua de cultura.

Uns anys més tard, poc abans del centenari de la mort de Balmes, la impremta barcelonina de Vicens Ferrer publicà un opuscle amb el títol *En defensa de la veritat*. Es tracta d'una edició clandestina, sense peu d'impremta ni data, però que per les informacions aportades per Xavier Serra i per Conrad Vilanou es pot inferir que data del 1947.¹⁰ L'obra és una tercera versió de la *La religió demostrada al alcance de los niños*, diferent de la de Ramon Capdevila (1844) i de la de Joan Sust (1903), i conté un breu pròleg en què s'exhorta el lector amb els mots següents:

9. Vegeu SERRA LABRADO, Xavier. «Història social de la filosofia catalana: les traduccions». *Quaderns de Filosofia i Ciència*, 34 (2004), p. 81-100.

10. Xavier Serra suggereix la data de 1947 (SERRA LABRADO, Xavier. «Història social de la filosofia catalana: les traduccions». *Quaderns de Filosofia i Ciència*, 34 (2004), p. 99). Conrad Vilanou recull el suggeriment de Serra i demostra que l'obra no pot ser posterior al 1951 (BALMES, Jaume. *Criteri i pedagogia*. A cura de Conrad Vilanou. Barcelona: Publicacions de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull, 2008, p. 69). Dos detalls més concorden, al nostre entendre, amb aquesta datació: la signatura del dibuix de la portada, que conté la xifra 47, i l'última pàgina del llibret, que fa publicitat d'un devocionari que s'edità per primer cop el 1945.

«Llegeix i medita el petit llibre —petit per la seva extensió i gran pel seu contingut— que tens a les mans. No l'ha escrit un home qualsevol sinó una de les mentalitats més grans del segle XIX. Es del gran filòsof Jaume Balmes.»¹¹

L'autor del proemi manté l'anonimat per raons evidents i signa amb les inicials J.C. i S.¹²

Sabem doncs que a la dècada de 1940 Balmes s'imprimia en català sense autorització —si bé devia gaudir, probablement, de la connivència de l'autoritat eclesiàstica. L'any 1948, el centenari de la mort de Balmes, juntament amb la voluntat del règim franquista d'escenificar un acostament a la figura del pensador vigatà i les idees que representava,¹³ feren que es concedís el permís per «reeditar» la traducció de Collell, en unes circumstàncies que recorden la històrica dispensa que havien rebut, el 1943, les obres completes de Verdaguer, autoritzades també amb motiu del centenari del poeta. Aquesta vegada, la traducció d'*El criteri* anà a càrrec del filòleg i traductor Josep Miracle, col·laborador de Josep Maria Cruzet a l'editorial Selecta. L'obra inclou un pòrtic del pare Basili de Rubí, editor de les *Obras Completas* de Balmes que Selecta preparava per aquell mateix any. Basili de Rubí lamenta en aquest pòrtic els defectes de la traducció de Collell: «És, manta vegada, més que una versió al català, una adaptació servil de la frase, deixant-la en una construcció i estructuració substancialment castellana, i àdhuc a voltes amb els mateixos mots». Més endavant, justifica la catalanitat de l'obra de Balmes en afirmar:

«Des del punt de vista literari caldria demostrar si *EL CRITERI* de Balmes, traduït al català, és pròpiament una versió o una reversió a la llengua amb què fou concebut; oi més tractant-se de Balmes, ja que de tothom són conegudes les dificultats que tingué d'assimilar-se d'una manera passable a la llengua castellana.»

Per acabar, demana al lector un esforç benevolent:

«Lector benèvol: manta vegades hauràs llegit *EL CRITERI* de Balmes en l'edició original castellana. En commemoració del centenari d'enguany mira de llegir, sols sigui per una sola vegada, aquesta edició que et presentem, convençuts que d'aquesta lectura del text del *CRITERI*, n'interpretaràs coses noves, i sobretot experimentaràs el goig que proporciona trobar reintegrat en el seu aspecte nadiu tota la valor literària del concepte genuí de Jaume Balmes.»¹⁴

11. BALMES, Jaume. *En defensa de la veritat*. Barcelona: Vicens Ferrer, 1947, p. 6.

12. Com acostuma a passar en aquests casos, la temptació d'aventurar un nom a partir d'unes inicials és difícil de resistir. Tot i que no hem trobat indicis suficients per formular una hipòtesi ferma, no ens podem estar de constatar la coincidència d'aquestes inicials amb les del jesuïta Josep Calveras, lingüista i traductor molt vinculat a la Biblioteca Balmes.

13. Sobre aquesta qüestió, vegeu: VILANOU, Conrad. «Jaume Balmes i el franquisme: a propòsit de dues visites de Franco a Vic (1947 i 1949)». *Ausa* [Vic], núm. 167 (2011) p. 8-49.

14. BALMES, Jaume. *El criteri*. Trad. de Josep Miracle. Barcelona: Selecta, 1948, p. 16.

Ja sigui pel valor intrínsec del text o bé pel valor simbòlic que l'acompanyava, el llibre tingué certament una bona rebuda, i l'any 1957 se'n tirà una segona edició.

Els anys seixanta acceleraren considerablement la represa de l'edició en català. Les transformacions socials, polítiques i religioses, juntament amb el dèler per recuperar el temps perdut, portaren l'atenció de traductors i editors cap als autors estrangers i contemporanis. És lògic que un autor com Balmes quedés aleshores en segon terme: caldria esperar mig segle més per trobar nous textos balmesians en català.

L'any 1998 l'Institut Universitari d'Història Jaume Vicens publicà *Escrits sobre Catalunya*, una edició facsímil del volum *De Cataluña* de l'edició de Casanovas del 1925. Malgrat el títol català, l'obra reproduïx la versió castellana original d'aquests articles, precedida, això sí, d'una introducció en català a càrrec de Josep Maria Fradera.

Deu anys més tard, l'any 2008, la col·lecció Eusebi Colomer de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull treia un volum, titulat *Criteri i Pedagogia*, a cura de Conrad Vilanou, que reivindicava la figura del Balmes pedagog. El volum consta d'un estudi introductor molt complet i d'una antologia de textos d'*El criteri* —que aborden temes diversos, com la intel·ligència, l'estudi o la voluntat— en la versió de Josep Miracle. La mateixa col·lecció oferí l'any 2012 *Balmes i Anglaterra*, una visió de les relacions de Balmes amb la cultura anglesa. El volum ofereix per primer cop, gràcies a la professora Sílvia Coll-Vinent, la traducció de l'article «De la Inglaterra» que Balmes publicà a *La Civilización* el 1842, com també dels apunts del viatge a Londres a partir de l'edició que en féu Ignasi Casanovas l'any 1910 dins las *Reliquias literarias de Balmes*.

Conclusions

Calia traduir Balmes al català? Cal encara? La resposta a aquesta pregunta varia al llarg del temps. Les primeres traduccions, contemporànies de l'autor, obeeixen fonamentalment a la necessitat de disposar de textos doctrinals en català per a infants —i possiblement també per a adults analfabets. No ha de sorprendre que en aquesta època els títols que es difonen en català siguin justament *La religió demostrada* —en traducció— i la *Conversa amb un pagès* —en l'original català. Aquesta orientació perdura fins al segle XX.

El 1910, el text català d'*El criteri* s'originà a Vic —ciutat protagonista dels actes del centenari— i anava destinat als sectors propers a Jaume Collell i a la *Gazeta Montanyesa*, com a reivindicació de la figura de l'autor en un ambient literari i cultural dominat pel noucentisme. La motivació ideològica, doncs, prevalia per sobre del valor doctrinal. L'any 1930, en canvi, la tria de Josep Maria Capdevila prescindeix per primer cop del vessant més pietós de Balmes, i se centra en el valor de les seves observacions sociològiques i històriques.

Ja durant el feixisme, a la dècada de 1940, *El criteri* de l'editorial Selecta sorgeix enmig d'una atmosfera de censura extrema, com a testimoni de la llengua i

de la tradició cultural catalana, amb una actitud vindicadora de la catalanitat de Balmes i com a prova de la viabilitat de la llengua per expressar idees elaborades en una varietat formal normativitzada.

Un cop superada la censura, Balmes ja no desperta la curiositat dels lectors ni dels traductors. No se n'ha transferit cap altra obra sencera. Les tres recopilacions destinades als lectors catalans entre el 1998 i el 2012 són antologies acompanyades d'un estudi previ, amb la qual cosa tenen el valor afegit de recopilar textos diversos que enfoquen un mateix tema.

Qui sap si en el futur veurem noves traduccions de Balmes al català. Lingüísticament, qui s'acosti tant a *El criteri* de Miracle com a *La civilització* de Capdevila pot comprovar que ambdues versions suporten bé el pas dels anys. Cal esperar, doncs, que si arriben més traduccions balmesianes, seran, probablement, antologies o estudis centrats en un aspecte concret del seu pensament.

Bibliografia

- BALMES, Jaume. *La religió demostrada y adaptada á la capacitat dels noys. Traduhida del idioma castellá al cathalá, per un Sacerdot del Arquebisbat de Tarragona*. Tarragona: Imprenta de Andreu Granell, 1845.
- *La religió demostrada al alcans dels noys*. Trad. del castellà de Joan Sust y Gelpí. Barcelona: Llibreria Barcelonesa, 1903.
- *Cartas a un escéptich en materia de religió*. Trad. de Joan Sust y Gelpí. Barcelona: Llibreria Barcelonesa, 1904.
- *El criteri*. Trad. de Jaume Collell. Barcelona: Impremta Barcelonesa, 1911.
- *La civilització*. Trad. de Josep Maria Capdevila. Barcelona: Barcino, 1930.
- *En defensa de la veritat*. Trad. del castellà de Joan Sust y Gelpí. Barcelona: Vicens Ferrer, 1947?
- *El criteri*. Trad. de Josep Miracle. Barcelona: Selecta, 1948.
- *Escrits sobre Catalunya*. Barcelona: Institut Universitari d'Història Jaume Vicens; Vic: Eumo, 1998.
- *Criteri i pedagogia*. (A cura de Conrad Vilanou.) Barcelona: Publicacions de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull, 2008.
- *Balmes i Anglaterra*. (A cura de Sílvia Coll-vinent i Conrad Vilanou.) Barcelona: Publicacions de la Facultat de Filosofia de la Universitat Ramon Llull, 2012.
- BOFARULL, Antoni de. *Los trovadors nous. Col·lecció de poesías catalanas*. Barcelona: Llibreria Nacional y Estrangera de Salvador Manero, 1858.
- BRUNET, Manuel. *Biografía de Jaume Balmes y Urpiá, Pbre*. Vic: Portavella, 1910.
- COLLELL, Jaume. «El criteri en catalá». *Gazeta Montanyesa* [Vic], núm. 584 (18 maig 1911), p. 3-4.

MADUELL, Àlvar. «Balmes, Aribau i les seves poesies catalanes». *Revista de Catalunya*. núm. 262 (juny 2010), p. 75-99.

MENDOZA, Juan de Dios. *Bibliografía balmesiana*. Barcelona: Balmes, 1961.

PALAU, Antoni, *Bibliografía cronológica de Balmes*. Barcelona: Fills de Jepús, 1915.

— *Manual del librero hispanoamericano*. Barcelona: Librería Anticuaria Palau, 1949. vol. 2.

PLANS, Anna; VILÀ, Mireia. «Inventari de l'*Scrinium* balmesià de la biblioteca episcopal de Vic» *Ausa* [Vic], núm. 140-141 (1998), p. 105-126.

SERRA LABRADO, Xavier. «Història social de la filosofia catalana: les traduccions». *Quaderns de Filosofia i Ciència*, 34 (2004), p. 81-100.

VILANOU, Conrad. «Jaume Balmes i el franquisme: a propòsit de dues visites de Franco a Vic (1947 i 1949)». *Ausa* [Vic], núm. 167 (2011), p. 8-49.

